

Н.М. ӘШІМБАЕВА¹, С.Қ. ҚҰЛМАНОВ², Г.Қ. ЖЫЛҚЫБАЙ³✉

¹филология ғылымдарының кандидаты,

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: nagima010@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, доцент

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

³филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz

ТЕРМИНДЕНУ ЖӘНЕ БЕЙТЕРМИНДЕНУ ҮДЕРІСТЕРІНІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЭКСТРАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада терминдену және бейтерминдену үдерістерінің лингвистикалық және экстралингвистикалық сипаты, кәсіби тілдегі терминнің қолданылу ерекшеліктері қарастырылады. Жалпы тілдің дамуына, өзгеруіне лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлардың әсері мейлінше зор. Экстралингвистикалық факторлар белгілі бір тарихи кезеңге тәуелді болса, лингвистикалық факторлар ұдайы бірдей және үздіксіз әсер етеді. Өткен ғасырда орын алған саяси-әлеуметтік құбылыстар қазақ тілінің лексикалық жүйесінде туындаған өзгерістерге негіз болды, олар қоғамның жаңа қажеттіліктеріне тез әрі орынды жауап бере білу міндетін жүктеді. Терминдердің басым бөлігі арнайы қолданыс аясынан шығып, жалпы әдеби тілде игеріле бастаса, ал кейбір жалпы сипаттағы сөздер терминдік мағынада жұмсала бастады. Аталмыш жағдаят жалпы сипаттағы сөздердің ең белсенді жұмсалымдық ортасы болып табылатын бұқаралық ақпарат құралдарының, көркем әдебиеттің және сөйлеу дискурсының тілдік кеңістігіне мейлінше ықпал етті. Өзгеше ортада қолданыла бастауы тілдік бірліктің терминологиялық мәніне елеулі әсерін тигізеді де, сондықтан осы бірліктердің қолданылуына тән заңдылықтардың қалыптасуына негіз болады. Осы аталғандардың жеке-жеке талданып, көрсетілуі мақалада нысан ретінде алынған мәселенің өзектілігін айқындайды. Терминологияны, терминологиялық үдерістерді, т.б. зерттеудің өзектілігі ғылыми және өндірістік ақпараттың ерекше қарқынмен артуына да байланысты.

Кілт сөздер: терминжүйе, кәсіби тіл, дискурс, терминология, терминдену, бейтерминдену.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Әшімбаева Н.М., Құлманов С.Қ., Жылқыбай Г.Қ. Терминдену және бейтерминдену үдерістерінің лингвистикалық және экстралингвистикалық сипаты // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №1 (131). – Б. 41–51. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.04>

*Cite us correctly:

Ashimbaeva N.M., Qulmanov S.Q., Jylqybai G.Q. Terminu jame beiterminu uderisterinin lingvistikalıy jame ekstralingvistikalıy sipaty [Linguistic and Extralinguistic Characteristics of the Processes of Terminologization and Determinologization] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №1 (131). – B. 41–51. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.04>

N.M. Ashimbayeva¹, S.K. Kulmanov², G.K. Zhylykybay³

¹*Candidate of Philological Sciences,
Leading Researcher of Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: nagima010@mail.ru*

²*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: k.k.sarsen@mail.ru*

³*Candidate of Philological Sciences, Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulimzhan.zhylykybay@ayu.edu.kz*

Linguistic and Extralinguistic Characteristics of the Processes of Terminologization and Determinologization

Abstract. The article examines the linguistic and extralinguistic characteristics of the processes of terminologization and determinologization, the peculiarities of the use of terms in professional language. The greatest influence of linguistic and extralinguistic factors on the development and change of the language as a whole. While extralinguistic factors depend on a certain historical period, linguistic factors constantly act in the same way and continuously. The political and social phenomena that took place in the last century formed the basis of the changes that arose in the lexical system of the Kazakh language, which set the task of responding quickly and adequately to the new needs of society. Most of the terms came out of special use and began to be mastered in the general literary language, and some words of a general nature began to be used in terminological meaning. Thus, we see that due to the loss of terms of their terminality and their transition to the sphere of universal interests, a person is mobilized in a priority position in the sphere of professional and socio-political, economic interests and depends on the new modern processes in question. This circumstance has had the greatest impact on the linguistic space of mass media, fiction and speech discourse, which is the most active medium for the use of words of a universal nature. The beginning of use in a different environment has a significant impact on the terminological meaning of linguistic unity and, therefore, serves as the basis for the formation of new patterns of development of these units. The analysis and description of these separately determine the relevance of the issue received in the paper as an object. The relevance of the study of terminology, terminological processes, etc. is due to the special rate of increase in the flow of scientific and industrial information.

Keywords: terminosystem, professional language, discourse, terminology, terminologization, determinologization.

Н.М. Ашимбаева¹, С.К. Кулманов², Г.К. Жылкыбай³

¹*кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник
Института языкознания имени А. Байтурсынулы
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: nagima010@mail.ru*

²*кандидат филологических наук, доцент
Институт языкознания имени А. Байтурсынулы
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: k.k.sarsen@mail.ru*

³*кандидат филологических наук, доцент
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulimzhan.zhylykybay@ayu.edu.kz*

Лингвистическая и экстралингвистическая характеристика процессов терминологизации и детерминологизации

Аннотация. В статье рассматривается лингвистическая и экстралингвистическая характеристика процессов терминологизации и детерминологизации, особенности употребления терминов в профессиональном языке. Наиболее велико влияние лингвистических и экстралингвистических факторов на развитие, изменение языка в целом. В то время как экстралингвистические факторы зависят от определенного исторического периода, лингвистические факторы постоянно действуют одинаково и непрерывно. Политико-социальные явления, имевшие место в прошлом веке, легли в основу изменений, возникших в лексической системе казахского языка, которые ставили задачу быстро и адекватно реагировать на новые потребности общества. Большая часть терминов вышла из специального употребления и стала осваиваться в общелитературном языке, а некоторые слова общего характера стали употребляться в терминологическом значении. Данное обстоятельство оказало наибольшее влияние на языковое пространство средств массовой информации, художественной литературы и речевого дискурса, являющееся наиболее активной средой употребления слов общелитературного характера. Начало использования в иной среде оказывает существенное влияние на терминологическое значение языковых единиц и, следовательно, служит основой для формирования новых закономерностей развития этих единиц. Актуальность исследования терминологии, терминологических процессов и др. обусловлена особым темпом увеличения научной и производственной информации.

Ключевые слова: терминосистема, профессиональный язык, дискурс, терминология, терминологизация, детерминологизация.

Кіріспе

Зерттеудің өзектілігі арнайы лексиканы ретке келтіру қажеттілігіне байланысты, бұл ғылымдардың мамандануына, ғылыми, өндірістік және анықтамалық әдебиеттерді шығаруға, халықаралық ғылыми және экономикалық байланыстарды дамытуға, ақпарат алуға және алмасуға байланысты күрделене түсетін мамандардың өзара түсіністігі үшін маңызды болмақ. Зерттеу нысаны – кәсіби салалық ғылымдарға тән терминологиялық бірліктер болып табылады. Зерттеу пәні – кәсіби салалық ғылымдар терминдері, қолданылу ерекшеліктері, оларға тән терминдену және бейтерминдену үдерістері. Зерттеу мақаланың мақсаты – кәсіби салалық ғылымдар терминдері, оларға тән терминдену және бейтерминдену үдерістерін зерделеу, талдау және сипаттау болып табылады. Белгіленген мақсатқа қол жеткізу үшін мынадай міндеттерді шешу көзделеді: 1. Қазақ тіліндегі терминдердің қолданылу ерекшеліктерін, терминдену және бейтерминдену үдерістерінің лингвистикалық және экстралингвистикалық сипатын жан-жақты қарастыру және талдау; 2. Қазақ тіліндегі кәсіби салалық ғылымдар терминдері бойынша терминдену және бейтерминдену үдерістерінің экстралингвистикалық және интралингвистикалық себептерін анықтау; 3. Публицистикалық және көркем мәтіндегі терминнің мағыналық құрылымында болатын семантикалық өзгерістерді талдау; 4. Лексикалық микроотпарда жаңа мағыналардың пайда болуына терминдену және бейтерминдену үдерістерінің ықпалын зерделеу.

Ұлт тілінің ғылым саласындағы қолданысы, ұлт тіліндегі терминдер қорының мол жасалуы мен қалыптасуы, жүйеленуі мамандарға тәуелді. Қазақ тілін ғылым мен қазіргі озық технологияның тіліне айналдырғысы келетін ғылыми қауым, ұлт зиялылары ғана ұлттық терминқорды қалыптастыруға, оны біріздендіруге, жетілдіруге жұмылып қызмет етеді. XX ғасыр басындағы алаш зиялыларының жанкешті еңбегі соның жарқын мысалы бола алады.

Олар ұлттық терминқорды жасау қазақ тілінің ғылым тілі ретінде қызмет етуінің негізгі шарты екенін терең түсінді де, сол жолда жұмылып еңбек етті. Қысқа мерзім ішінде аз ғана оқығандар жүздеген терминдер жасап, қолданысқа енгізді. Қазақ тілін білім беру мен ғылым саласында іс жүзінде қолданды. Бүгінгі ұлттық зиялы қауымның, сала мамандары мен түрлі ғылым саласында еңбек етіп жүрген ғалымдардың алдында да осы міндет тұр. Біз өмір сүріп жатқан уақыт – ғылым мен технология ғасыры. Қазақ тілі осы ғылым мен технология тіліне айналмайынша оның бағы ашылып, қолданысы кеңеймейді. Ал ұлттық ғылым тілінің өзегі – біріздендірілген, жүйеленген ұлттық терминқор. Онсыз қазақ тілінің ғылым мен сан алуан арнаулы салалардағы қолданысын қамтамасыз ету мүмкін болмайды. Оған сала мамандарының ғана құзырындағы практикалық жұмыс деп қарау осы істің мәнін түсініп маңызын білмеуден туындайды. Терминологияны ұлт тілі негізінде жасау мен біріздендірудің мемлекеттік, ұлттық деңгейде мән берілуге тиіс аса маңызды міндет болатындығы да сондықтан. Сол себепті ұлттық терминқорды қалыптастыру мен оны біріздендіруге аса қажетті, қазақ тілінің ғылым саласындағы қолданысын, заманауи ғылым тілі ретінде қызмет етуін қамтамасыз етуіне негіз қалайтын маңызы зор іс деп қарау керек. [1, 4-5-бб.]. Терминдер мамандардың кәсіби және арнаулы қарым-қатынас ортасында қатысымдық қызмет атқарады. Бұл адамның қоғам қызметінің әртүрлі салаларындағы қарым-қатынасы мейлінше оңтайландыруға және ұтымды етуге деген ұмтылысын көрсетеді. Терминді когнитивті-дискурсивтік парадигма аясында ғылыми білімді өз мағынасында бекітетін, сондай-ақ өзі туралы ақпаратты белгілі бір терминжүйе шеңберінде бар табиғи тілдің бірлігі ретінде қамтитын, дискурстың әр типтерінде қолданылатын, бірақ өзінің қызметін тек тиісті мәнмәтінде басқа бірліктермен қатар қолданған кезде ғана жүзеге асыратын тілдік белгі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Кәсіби тілде қолданылатын терминдерді зерделеу және жүйелеу қажет. Қатар қолданылатын бірнеше атауы бар «кәсіби тілді» зерттеушілер екі түрлі жолмен – кодталған және кодталмаған – іске асырылатын тілдің ерекше қолданымды түрі ретінде таниды. Сан салалы және құрылымға бай әдеби тілдің жалпы кеңістігінде кәсіби қарым-қатынас саласына қызмет ететін функционалдық түр бөлініп шығатындығын мамандардың көпшілігі мойындап отыр. Әдеби тілдің мұндай түріне әр зерттеуші түрлі атауларды таңып қойған: арнайы тіл, ғылым тілі, кәсіби тіл, арнайы мақсаттағы тіл және т.б. [2, 37-б.]. Терминдер өмір сүре алмайды. Сондықтан олар белгілі бір жүйеде міндетті түрде болады. Терминжүйе дегеніміз – адам қызметінің арнайы саласындағы ұғымдардың жүйесін барабар білдіретін және арасында міндетті әрі ажырамас байланыс болатын терминдердің реттелген жиынтығы. Ал оның құрылымын мұндай жүйенің ішіндегі байланыстар жиынтығы айқындайды. Термин терминологиялық жүйеден тыс болғанда жалпы қолданыстағы бірліктердің құрамына енеді, яғни бейтерминденеді. Ал жалпы лексика терминдену үдерісінен өтеді де, белгілі бір терминологиялық жүйеге енеді [3, 151-б.].

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақалада ең бастысы терминологиялық лексиканы семантикалық-құрылымдық талдау әдісі болып табылады, ол зерттеудің лингвистикалық және экстралингвистикалық аспектілерін, сондай-ақ лингвистикалық фактілерді бақылауды, сөздердің семантикалық өзгеру заңдылықтарын талдауды және бөліп көрсетуді қамтиды. Сонымен қатар, тілдік фактілерді түсіндіру әдісі қолданылады. Жұмыс барысында жалпы терминологияның лингвистикалық мәселелеріне, терминологиялық үдерістерге арналған Ресей ғалымдарының (К.Я. Авербух, О.С. Ахманова, М.Я. Блох, Г.О. Винокур, Б.Н. Головин, В.П. Даниленко, Г.А. Дианова, Т.Л. Канделаки, Л.А. Капаназе, А.Я. Климовицкий, Р.Ю. Кобрин, В.М. Лейчик, Д.С. Лотте, А.А. Реформатский, А.В. Суперанская және т.б.); отандық ғалымдардың (Р.А. Өрекенова, Ш. Құрманбайұлы, И. Мұратбаева, Қ. Айсұлтанова, А. Төрениязова, С. Исақова және т.б.); терминология мәселелеріне арналған басты ғылыми

еңбектер (А. Байтұрсынұлы, Т. Шонанұлы, Н. Төрқұлұлы, Қ. Жұбанов, М.Б. Балақаев, С. Бәйішев, Ә. Ермеков, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Ә. Айтбаев, А. Алдашева, Ш. Құрманбайұлы және т.б.) негізге алынды.

Талдау мен нәтижелер

Терминология мен жалпы әдеби тіл арасында тұрақты байланыс бар. Арнайы емес тілдік салаларға еніп, термин оның толық бейтерминденуіне әкелетін коннотацияларға ие болады. Бейтерминдену терминологиялық жүйеден сөздер мен сөз тіркестерін алу және олардың көркем әдебиет тілінде толық игерілуі ретінде түсініледі. Бейтерминденудің екі себебі бар: біріншісі – экстралингвистикалық (ғылымның, техниканың дамуы, олардың қоғамдағы рөлінің артуы, ғылыми білімді кеңінен насихаттау) болса, екіншісі – тіл ішіндегі жүйелік байланыстар мен қатынастардан туындайды. Терминдерді игерудің экстралингвистикалық себептеріне ғылым мен техниканың қарқынды дамуы және олардың күнделікті өмірге толығымен енуі жатады. Бейтерминдену үдерісі көбінесе кез келген арнайы ғылым саласына тіл иелмендерінің қатысу дәрежесімен анықталады. Терминдердің жалпы әдеби тілде игерілуі тілішілік себептерге де байланысты: қандай да бір заттардың, шындық құбылыстарының (тілдің дамуына ықпал ететін интралингвистикалық факторлар) аталымындағы зәру мәселенің орнын толтыру қажеттілігі. Тілішілік фактор тілді үнемдеудің лингвистикалық заңын жүзеге асыру (бұл жағдайда термин бір сөзге шоғырланған жалпы ғылыми ұғымды білдіреді) болып саналады. Терминологиялық лексиканың кейде жалпыға ортақ тілге терең еніп кететіні соншалық, олардың арасына азды-көпті айқын шекаралар қою оңай емес. Бейтерминдену үдерісі терминдегі ғылыми дәлдікті жояды, сондай-ақ оның жүзеге асу белсенділігі артады. Қазақ тіліндегі терминдену және бейтерминдену үдерістеріне ғылым мен техника салаларының қарқынды дамуы ықпал етеді, бұл өз кезегінде бұқаралық ақпарат құралдарында зерттеу үдерістері мен нәтижелері негізінде белсенді көрініс табады. Міне, дәл осы құбылыстар көптеген ғалымдардың пікірінше, жеке терминдердің кәсіби салалық лексикадан жалпы лексикаға немесе керісінше, жалпықолданыстағы лексикадан белгілі бір терминологиялық жүйеге өтуін анықтайды. Терминология белгілі бір зерттеу саласының жалпы ұғымы және терминологиясы ретінде әрқашан икемді, ашық жүйе болып табылады. Ғалымдар қазіргі әдеби тілде алуан түрлі ғылымдардың көптеген терминдерін қолдану тіркеліп отырғанын атап көрсетеді. Сөздіктерді құрастырушылар қазіргі кездегі неологизмдердің басым көпшілігі терминдерден тұратындығын айтады, себебі тілдегі семантикалық өзгерістердің едәуір бөлігі терминдерді жалпы тілге «енгізу» үдерістерімен (бейтерминдену) және жалпыға ортақ сөздердің негізінде жаңа терминологиялық мағыналардың дамуымен тығыз байланысты (терминдену). Демек, жалпықолданыстағы лексика мен терминдер арасында тұрақты өзара алмасу жүреді: терминдер жалпытілдік бірліктердің құрамына енеді және керісінше, жалпы қолданылатын сөздер кейбір сипаттамаларын өзгертеді де, терминдерге айналады. Бұл екі үдеріс өзара байланысты және үздіксіз болып табылады және тілдегі тепе-теңдікті сақтауға көмектеседі. Кәсіби салалық терминдердің қолданылуы, терминдену және бейтерминдену үдерістерін жан-жақты қарастыру өте маңызды.

Терминологиялық және терминологиялық емес лексиканың мұндай терминдену және бейтерминдену қасиеттері терминология мен жалпы тілдің өзара байланысын көрсетеді. Терминнің шекаралары терминологиядағы ең күрделі мәселелердің бірі болып қалады. Терминнің минималды бірлігі – терминдік элемент. Заттар, зат есімдер мен әрекеттер туралы белгілі бір ұғымдарды атай отырып, кәсіби сөйлеуде дербес жұмыс істей алады, ал осы заттар мен әрекеттердің белгілері мен қасиеттерін атайтын сын есімдер, жіктік жалғаулар, үстеулер өздігінен қолданылмайды, өйткені олар тек затты немесе әрекетті білдіретін зат есімдермен үйлескенде ғана мағынаға ие болады. Осылайша, арнайы әдебиеттердегі зат

есімдер тәуелсіз термин ретінде, ал сын есімдер, жіктік жалғаулар, үстеулер құрама терминдер құрылымындағы терминдік элементтер ретінде қызмет ете алады. Нақтылау элементтері қарапайым (бір сөзден тұратын) терминге қосылады, осылайша негізгі терминмен байланыс жасайды және жаңа ұғымды атайды. Мұндай көп компонентті терминдер терминологиялық тіркестер ретінде қолданылады. Терминологиялық тіркестер компоненттерге «бөлінбейді». Осылайша, бұл термин сөз тіркесімен немесе сөзбен өрнектелген арнайы түсінік. Мәселен: *мембраналық құралымдар* (терминдік сөз тіркесі) – бұл бүгінгі инженерлік өнерде өте кең қолданылып келе жатқан сәулетшілік формалардың бір түрі, беріктігі өте жоғары болып саналады. Мембрана материалы негізінен майысқыш келеді, бірақ материал кернеуге төтеп бере алатындығына қарамастан, оны қысу немесе майыстыру мүмкін емес. Мәселенің қиындығы беткі қабатты кернеумен майыстыру және мембраналық құралымдарды жобалау үдерісі кернеуді белгілі бір режимде қолдануға байланысты; *мата құралымдары пішінінің* (терминдік сөз тіркесі) қарапайымдылығы материалдың майысқыштық қабілетін біріктіретін жобалау үдерісінде көрінбейді; *акрилді лакты жабын* (термин – терминдену үдерісі) – ұдайы тазартылып тұратын шатыр типтес боялған құралымдарға арналған, ластану және зақымдану ықтималдығын азайтады; *мата* (жалпықолданыстық тілдік бірлік) – тоқыма станогында дайындалған текстиль; *жабын* (материал) (жалпықолданыстық тілдік бірлік) – беткі қабат, материал; *керме мата құралым* – бұл мембрана (материал/мата) – (термин – терминдену үдерісі) – құралым элементтері және тірек жүйелерінің көмегімен алдын ала керілген (созылған) күйдегі зат; *төбе* (жалпықолданыстық тілдік бірлік) – үй-жайдың ішіндегі жоғарғы жабыны [4, 66-б.]. Терминологиялық бірліктердің ерекшелігі, ең алдымен, олардың ішкі семантикалық құрылымында болып табылады. Термин бір ұғымға сәйкес келетін бір белгіні білдіреді, яғни терминдегі белгі мен белгіленушінің арақатынасы мәндес болады. Ғылыми прогресс белгілі бір саланың ұғымдық аппаратының жаңаруын немесе тіпті ішінара өзгеруін анықтайтындығы сөзсіз.

XX ғасырдың 90-жылдарының басында лингвистикада арнайы лексиканы неғұрлым белсенді зерттеу үрдісі байқалды. Арнайы лексика – бұл негізінен белгілі бір кәсіп-мамандық иелері қолданатын сөздер мен сөз тіркестері. Арнайы сөздердің ішінде терминдер мен кәсіби сөздер ерекшеленеді. Терминдер – бұл ғылыми ұғымдардың, аспаптардың, құралдардың, машиналардың ресми қабылданған атаулары болып табылатын сөздер. Лингвистикалық әдебиеттерде заманауи білімнің қарқынды өсуі нәтижесінде қазіргі тілдерде пайда болған неологизмдердің 90%-дан астамы арнайы лексика болып табылатындығы аталынады. Өртүрлі ғылымдардағы терминдер санының көбеюі жалпы қолданыстағы сөздер санының көбеюінен асып түседі. Бүгінде осы саладағы үлкен жетістіктерге қарамастан, терминдер қолдану және терминдерді жасау белгілі бір дәрежедегі стихиялық үдеріс болып табылады. Мұндай қорытындыға ғылымның немесе техниканың кез келген саласының арнайы бірліктерінің жүйесін талдау арқылы қол жеткізуге болады. Терминдерді бейнормалы немесе орынсыз қолдану жиі кездеседі, бұл шатасушылыққа және кәсіби қарым-қатынасты қиындатуға әкеледі. Соңғы онжылдықта тілдің лексикалық жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде терминологияның жалпы мәселелеріне арналған көптеген ғылыми еңбектер жарық көрді. Өр термин белгілі бір тілдің лексикалық бірлігіне негізделеді (В.М. Лейчик оны терминнің субстраты дейді). Ол терминологияда айрықша белгілерге ие болады. Сонымен бірге, термин жалпы лексикалық белгілермен де сипатталады. Мысалы, ол нұсқалар жиынтығында (қарапайым сөз сияқты) өмір сүру қабілетін сақтайды. Терминнің табиғатын түсіну үшін оны ауызекі тілдің қарапайым сөзімен салыстыру маңызды. Қазір көптеген мамандар «заманауи ғылымда теориялық терминдердің көпшілігін ауызекі тілдің құралдарымен түсіндіру мүмкін емес» деген пікірмен келіседі [5, 232-б.]. Дегенмен, заманауи терминологиялық зерттеулердің басты ұстанымының мәні – сөз бен термин арасында, қай терминдер туралы

сөз болғанына қарамастан, тектік-түрлік қатынастар бар. Бұл қатынастарды одан әрі нақтылау негізін Г.О. Винокурдың идеялары құрайтын функционалды көзқарасқа байланысты жүзеге асырылады, ол термин ерекше сөз емес (терминді ерекше сөз деп санайтындар қатары аз), тек арнайы ұғым атауының ерекше функциясындағы сөз деп есептейді. Бұл өріс аясында термин нақты өзіндік қырынан көрінеді. Ал өрістен тыс болған жағдайда қарапайым сөз болып қалады [6, 8-б.; 7, 5-б.]. Бұл сұрақтардың әрқайсысы нәрсенің мағынасын түсінуге бағытталған. Біз екіншілік аталым үдерісінде жалпы әдеби тілдің бұрыннан бар тілдік бірліктерімен терминологиялық қорды байытуды терминдену деп атаймыз. Біріншіден, «бір мезгілде (оларға әртүрлі көзқараспен) тұрмыстық және ғылыми болуы мүмкін, яғни ақпараттың екі түрін – жалпы және терминологиялық мағыналарды тасымалдаушы ретінде әрекет ететін» ұғымдарды атайтын лексикалық бірліктер бар [8, 69-б.]. Бүгінгі таңда олар жалпы (түсіндірме) және арнайы экономикалық сөздіктерде тіркелген. Басқаша айтқанда, мұндай терминдер жалпы әдеби тілде де, ұқсас мағынасы бар арнайы тілде де қолданылады [9, 19-б.]. Терминдену мен бейтерминдену үдерістерін салыстыра отырып, терминдену құбылысын анағұрлым жиі кездеседі деп айтуға болады. Жалпықолданыстағы терминдер санатынан терминдерге өткен сөздердің саны бейтерминденген бірліктерден басым. Бұл терминжасам үдерісі саналы түрде жүретіндігімен түсіндіріледі. Жаңа ұғымның атауын іздейтін адам белгілі бір ұқсастықтарға негізделген тілдегі лексемаларды қолданады. Сондай-ақ, арнайы сөз жалпы жұртшылықтың қолданысына айналуы үшін (тіпті болмағанда қарапайым түрде) мақсатты түрде жұмыс жүргізу керек, атап айтқанда оқырмандардың кең ауқымына арналған бұқаралық ақпарат құралдарында терминдерді түсіндіру қажет. Тілдік құбылыс ретіндегі терминденуде лингвистикалық құбылыс ретінде лингвистер экстралингвальды (техникалық прогресс жаңа ұғымдарды тудырады) және тілішілік шындық факторларының қиылысу фактісін көрсетеді (аталымдық ресурстарға деген қажеттілік терминдер функциясындағы жалпықолданыстағы сөздер арқылы қамтамасыз етіледі). Жеке терминдердің жалпы әдеби лексикаға енуі (және оларды жалпы әдеби тілдің түсіндірме сөздіктерінде тіркеу) олардың танымалдылығының, таралымдылығының, әдебиетте қолданымдылығының дәлелі деп санайды [9, 202-б.]. Терминология мәселесі бойынша зерттеу авторлары бейтерминденудің екі кезеңі болуы мүмкін екенін атап өтеді: «1) терминнің терминологиялық мағынасы бар сөз түрінде жалпы тілдің құрамына енуі; 2) жалпы тілде осы «терминологиялық» сөздің мағынасын беру және оның негізінде тұрмыстық сөздің пайда болуы (көбінесе метафоралау арқылы)». Мәселен, *дивиденд* термині [10, 77-б.] бүгінгі тілде алдымен экономика бірлігінің терминологиялық мағынасында қолданылған. Ал бүгінде көбінесе олардың бағыты мен шығу тегіне қарамастан кез келген пайда *дивидендтер* деп аталады. Мысал ретінде саяси дивидендтерді айтуға болады. Осылайша, арнайы мақсаттағы тіл бірлігі ретінде термин жеке ұғыммен толық қабысып кеткенге дейін қолданылады. Егер мұндай қабысу үзілсе немесе бұзылса, бейтерминдену орын алады. Мұндай құбылыстарды мынандай лексикалық бірліктерде кездестіруге болады және олардың басым бөлігі халықаралық терминдер мен басқа тілдерден алынғандар болып табылады: *холдинг, фирма, маклер, маркетинг, менеджмент, брокер, биржа, лимит, валюта* және т.б. Демек, терминдену, бейтерминдену, қайтара терминдену құбылыстары жалпы лексикадан терминологияның айтарлықтай айырмашылықтары бар екенін көрсетеді. Терминология көп ақпараттық жүктемесі бар лексикалық жиынтық ретінде ашық және әртекті жүйе болып табылады. Демек, бұл жұмыста терминжүйе әртүрлі логикалық-семантикалық байланыстағы белгілі бір пәндік саланың тиісті ұғымдарының терминдері мен анықтамаларының жиынтығы ретінде қарастырылады. Терминнің семантикалық сипаттамаларының әртектілігі терминологияда өзара ауысудың басқа түрін – жеке бірліктердің терминденуі мен бейтерминденуін анықтайды. Жалпы лексиканың терминология құрамына өту жолдары әртүрлі және бірмағыналы да, көпмағыналы да сөздер

негізінде болуы мүмкін. Арнайы лексеманың өзінің нақты ғылыми анықтамасын жоғалтуы ұғымның «бұлыңғырлануына» әкеледі. Терминдер тобынан жалпы лексикаға толығымен семантикалық ауысуы іс жүзінде өте сирек кездеседі [11, 134-б.].

Бейтерминденуде мағынаны кеңейтудің мынандай түрлері болуы мүмкін: а) лексика-семантикалық парадигмадан лексика-семантикалық нұсқаның шығуы және архисеманы жалпылау. Мәселен, *дивиденд* – «акционерлік қоғам ие болатын пайданың бір бөлігі және белгілі бір кезең аралығында акционерлік қоғам акцияларының иесі алатын табыс» (ҮЭС). «Акционерлік қоғам ие болған пайданың бір бөлігі» архисемасы бейтерминдену үдерісінің нәтижесінде *кіріс*, *ұтыс* деген жалпықолданыстық сөзге айналады. Мысалы: Акционерлердің жалпы жиналысы *дивидендтер* төлемей, акционерлік қоғамның барлық пайдасын даму қорына беру туралы шешім қабылдады (Жаңалықтар, мамыр, 2019). Ол өзінің ақыл-ойы, сырт келбеті, нәзік талғамы жақсы *дивидендтер* әкелетін, ойдағыдай пайдалана алатын капитал екенін барынша түсіне білді (Лиза, №5, 2018); ә) семалардың сараланымы жойылатын бастапқы лексика-семантикалық нұсқаның архисемасын жалпылау. Сал.: *дүрбелең* (*дүрлікпе*) – пайда табу мақсатында бағалы қағаздар бағамының жасанды, алыпсатарлық өсуінен пайда болған нарықтағы өршу, толқу. (ҮЭС) – > «қандай да бір мәселені талқылау кезінде шамадан тыс толқу, қозу» (ҮЭС). Бастапқы лексика-семантикалық нұсқаның архисемасы «нарықтағы толқу, қозу». Бейтерминдену үдерісінде ол «қандай да бір мәселені талқыға салу кезінде шамадан тыс толқу, қозу» деген жалпылыққа ауысады. «Пайда табу мақсатында», «бағамның өсуіне байланысты» саралаушы семалары жойылып кетеді. Сал.: Сол уақытта бағалы қағаздар нарығында *дүрбелең* пайда болып (Хабарлар, №30, 20.02.2017), бұл материалдардың жариялануы баспасөзде де, қоғамда да керемет *дүрбелең* тудырды (№191, 11.2018); б) жаңа саралаушы семалардың пайда болуымен қатар жүретін бастапқы лексикалық-семантикалық нұсқаның архисемасын сақтау. Мысалы, *импорт* – «елге шетелдік тауарларды, шикізатты, қаржы құралдарын әкелу» (ЭС). Алғашқы кезде «елге әкелу» архисемасы сақталады да, кейінірек «бұқаралық мәдениет үлгілері», «жат» саралаушы семалары, «идеологиялық құндылықтар» пайда болады. Мысалы: Біздің еліміздегі дәрі-дәрмектер *импорты* ұқсас өнімдерді отандық өндірушілер арасында бәсекелестікке қатаң жағдай туғызып отыр (Жаңалықтардан); Түрік, өзбек телехикаяларының *импорты* еліміздің кинематографиялық нарығын жауып кетті (Жаңалықтардан). Мақалада сол сияқты кәсіби тілдік бірліктердің жалпы қолданыстағы узусқа өтуінің мынандай экстралингвистикалық себептері сөз болады: 1) терминнің ақпараттық-басым немесе ақпараттық-өзекті өрістерге қатыстылығы; 2) кәсіби бірлікті қазіргі жалпы әдеби тілдің тиімді инфономикалық құралы ретінде тану; 3) айтылымды интеллектуалдандыру үлгісі; 4) қоғамды демократияландыру.

Термин өзінің арнайы өрісінен жалпықолданыстық дискурсқа ақпаратты тасымалдайды. Алайда жалпы әдеби тілдегі әртүрлі терминологиялық өрістердің кәсіби бірліктерінің пайыздық арақатынасы бірдей емес: кейбіреулерінен ол жалпы тілге басқаларымен салыстырғанда белсендірек енеді. Осыған байланысты ақпараттық-өзекті өріс және ақпараттық-басым өріс сияқты ұғымдарды ажырату керек.

Ақпараттық-басым өріс – бұл белгілі бір кезеңде қоғамдық өмірде маңызды рөл атқара бастаған қызмет саласының терминологиялық өрісі. Нәтижесінде, бұл арнайы өріс кәсіби бірліктердің едәуір бөлігі арнайы емес тізілімге көшетін басты көзге айналады. Атап айтқанда, кәсіби тілдік бірліктердің (құрылыс, сәулет, экономика, т.б.) жалпықолданыстық узусқа ауысуының үлкен ағымы бүкіләлемдік экономикада, ғаламдық үдерістерге байланысты. Ақпараттық-өзекті өріс ақпараттық-басым өрістен оқиғалық сипатта болу жағынан ерекшеленеді. Ол ғылыми емес дискурсқа терминдерді жеткізіп қана қоймайды, қысқа уақыт аралығында бұрын қабылданған терминдік лексемаларды қайтадан жаңғырту арқылы пассив сөздіктен белсенді сөздікке ауыстырады.

Мәселен, *дефолт* термині елімізде орын алған оқиғалардан кейін кеңінен танымал болып, ақпараттық-өзекті өрістің бірлігіне айналды. Кейбір терминдер өздері белгілейтін реалийлердің жойылуына байланысты өзектілігін жоғалтады және қолданыстан шығып кетеді. Сонымен қатар, термин ең көлемді ақпарат тасымалдаушысы ретінде құралдарды үнемдеудің жалпытілдік қағидатын іске асырады. Осыны ескере отырып, құралдарды үнемдеу қағидаты бүгінгі күні де өзекті болып табылады, яғни терминологиялық бірлік – «қазіргі жалпы әдеби тілдің тиімді инфономикалық құралы (ақпарат + үнемдеу)» деп айтуға болады.

Сондай-ақ қандай да бір терминологиялық лексеманы қолдану әлеуметтік сәнге айналғанда, айтылымды интеллектуалдандыру үлгісі де маңызды экстралингвистикалық факторға айналады. Жалпықолданыстық тілдің терминологиялық бірліктермен толығыуы қоғамды және демократияландыру үдерісін өзара байланыстырады, тілдік тұлғаның сөйлеу дағдысында қалыптасқан стандарттылық, тартынушылық, қысылушылық жойылды [12, 202-б.].

Қорытынды

Терминологиялық және жалпы әдеби лексика арасында үнемі өзара әрекеттесу жүреді, бұл кәсіби бірліктердің терминдену және бейтерминдену үдерістерінен көрінеді, олар арқылы термин жалпықолданыстық узусқа еніп, жалпы әдеби тілді байытады. Қазақ тілінде бұл үдерістер әртүрлі бұқаралық ақпарат құралдары, түсіндірме сөздіктер және күнделікті дискурс, т.б. ұсынған материалдардан байқалады. Көлемді нақты материал терминологиялық бірліктердің жалпы әдеби тілге өту немесе жалпықолданыстық сөздердің терминдену үдерісінің заңдылықтарын, себептері мен ерекшеліктерін талдауға мүмкіндік берді. Бейтерминдену үдерісінің мәні: егер XIX ғасырдағы бейтерминдену лексиканың кітаби қабаттарын толықтыруға әкелсе, ал қазір ол, әдетте, әдеби лексиканың бейтарап және тіпті ауызекі қабаттарын құрайды. Терминнің басқа функционалды ортаға енуі осы бірлікте бірқатар ерекшеліктердің пайда болуымен қатар жүреді. Сонымен, семантикалық деңгейде бейтерминденген сөздер жалпы әдеби тілдің синонимдік қатарын кеңейтеді. Бейтерминденген сөздер құрылымында семантикалық ауытқулар туындайды, нәтижесінде олар жалпы тілдік сөздік қорын едәуір толықтыратын көпмағыналы лексикалық бірліктерге айналады. Осылайша, кәсіби салалық терминдер жалпықолданыстық узусты тек жаңа бірліктер санымен ғана емес, сонымен қатар термин емес мәні бар жаңа арнайы лексемалар жасай отырып, сапа жағынан да байытады.

Қазіргі қазақ тіліндегі кәсіби тіл бірліктерінің қолданылу ерекшеліктері, терминдену, бейтерминдену үдерістері бойынша негізгі тұжырымдар көрсетілген. Кәсіби салалық терминдер жалпы тілдің лексика-семантикалық жүйесінде маңызды орын алады, өйткені олар, ең алдымен, тілдік жүйенің элементтері. Кәсіби терминдердің мүмкіндіктері қоғамның дәл қазіргі сұранысын қамтамасыз етуге толық жететінін оларды талдау барысында байқауға болады. Адамзат өмірінде жаңа технология мен техниканың дамуына байланысты орын алып жатқан елеулі өзгерістер лексиканың да жаңа заманға сай бейімделуін талап етеді. Жалпы тілдік қолданыстар ұлттық сипатта дамуы үшін бейтерминдену және терминдену үдерісі халықтық материалдар негізінде зерделенуі қажет. Белгілі бір бағытта жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде пайда болған атаулар ғылыми тілдің белсенді бір мүшесі ретінде ғана заманауи талаптарға бейімделе алады.

Жалпы, арнайы (терминологиялық) және жалпықолданыстағы лексиканың өзара әрекеттесу мәселесіне арналған лингвистикалық материалдарды талдау мынандай тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді: а) арнайы лексика мен жалпыхалықтық лексика тілдің біртұтас лексикалық жүйесінің элементтері болып табылады, олардың арасында шекара жоқ; жалпыхалықтық лексиканың белгілі бір қабаттары терминденеді де, ал

терминдердің кейбіреуі жалпықолданыстық сөзге айналады; ә) арнайы лексика мен жалпыхалықтық қолданыстар өзара байланысты болып, тек функционалдық жағынан ерекшеленуіне қарай араларындағы қарама-қайшылықтар айқын көрінбейді; б) қоршаған ортаның ұғымдары мен құбылыстарының аталымдық ерекшеліктерін сипаттау кезінде сөздерді қолдану саласы мен функционалдық жүктемесі бойынша ажырату қажет.

Мақала BR20280984 «Қазақ тілінің жаңғырту әлеуеті: жаңартпалар < лат. innovation>, үрдістер мен үдерістер» атты іргелі ғылыми зерттеу аясында әзірленді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Құрманбайұлы Ш. Терминологияны біріздендірудің ғылыми-әдістемелік негіздері: ғылыми-әдістемелік құрал. – Нұр-Сұлтан: Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы КеАҚ, 2020. – 88 б.
2. Суперанская О.В., Подольская А.Н., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. – М.: Наука, 2009. – 246 с.
3. Bayekeyeva A., Tazhibayeva S., Beisenova Zh., Shaheen A., Bayekeyeva A. Controlled Multilingual Thesauri for Kazakh Industry-Specific Terms // Social Inclusion. – 2021. – Vol. 9, Issue 1. – P. 35–44. DOI: 10.17645/si.v9i1.3527.
4. Терминнің қазақша баламасы. [Электронды ресурс]. URL: <https://kk.thelittlecollection.com/ebitd-8071>. (қаралған күні 27.07.2019)
5. Казарина С.Г. Типологические исследования в терминоведении // Филологические науки. – 2008. – №12. – С. 66–73.
6. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Московского института истории, философии и литературы. Т. V. – М., 1939. – С. 3–9.
7. Султанов А.Х. Слово и термин. Прологомены к философии имени: историко-философские размышления: монография. – М.: РУДН, 2007. – 208 с.
8. Айдарбек К.Ж. Қазақ терминжасам қағидаттарының терминдерге қойылатын талаптарға сәйкестігі // Терминжасам қағидаттары және ұлттық терминология мәселелері: республик. ғыл.-теор. конф. – Астана, 2018. – Б. 111–116.
9. Мацюк Г.П. О терминологизации единиц общепотребительной лексики // Языкознание. – 1984. – №5. – С. 68–71.
10. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 2-х т. Т. I–II. – М.: Учпедгиз, 2008. – 536 с.
11. Коломойцев В.Е. Универсальный словарь экономических терминов. – К.: Молодь, 2000. – 382 с.
12. Karáulov Yu.N., María Sánchez Puig. Gramática asociativa de la lengua rusa. Principios activos. – Madrid: «Gram» ediciones, 2000. – 315 p.

REFERENCES

1. Qurmanbaiuly Sh. Terminologiany birizdendirudin gylymi-adistemelik negizderi: gylymi-adistemelik qural [Scientific and methodological foundations of terminology unification: scientific and methodological manual]. – Nur-Sultan: Sh. Shaiahmetov atyndagy «Til-Qazyna» ulttyq gylymi-praktikalyyq ortalygy KeAQ, 2020. – 88 b. [in Kazakh]
2. Superanskaia O.V., Podolskaia A.N., Vasilieva N.V. Obshaia terminologia. Voprosy teorii [General terminology. Questions of theory]. – M.: Nauka, 2009. – 246 s. [in Russian]
3. Bayekeyeva A., Tazhibayeva S., Beisenova Zh., Shaheen A., Bayekeyeva A. Controlled Multilingual Thesauri for Kazakh Industry-Specific Terms // Social Inclusion. – 2021. – Vol. 9, Issue 1. – P. 35–44. DOI: 10.17645/si.v9i1.3527.
4. Terminin qazaqsha balamasy [Kazakh equivalent of the term]. [Electronic resource]. URL: <https://kk.thelittlecollection.com/ebitd-8071> (date of access 27.07.2019) [in Kazakh]
5. Kazarina S.G. Tipologicheskie issledovania v terminovedenii [Typological studies in terminology] // Filologicheskie nauki. – 2008. – №12. – S. 66–73 [in Russian]

6. Vinokur G.O. O nekotoryh iavleniah slovoobrazovania v russkoi tehnikeskoj terminologii [On some phenomena of word formation in Russian technical terminology] // Trudy Moskovskogo instituta istorii, filosofii i literatury. T. V. – M., 1939. – S. 3–9. [in Russian]
7. Sultanov A.H. Slovo i termin. Prolegomeny k filosofii imeni: istoriko-filosofskie razmyshlenia: monografiya [Word and term. Prolegomena to the philosophy of the name: historical and philosophical reflections: monograph]. – M.: RUDN, 2007. – 208 s. [in Russian]
8. Aidarbek K.J. Qazaq terminjasam qagidattarynyn terminderge qoiylatyn talaptarga saikestigi [Compliance of the principles of Kazakh term formation with the requirements for terms] // Terminjasam qagidattary jane ulttyq terminologia maseleleri: respubl. gyl.-teor. konf. – Astana, 2018. – B. 111–116. [in Kazakh]
9. Maciuk G.P. O terminologizacii edinic obsheupotrebitelnoi leksiki [On terminologization of common vocabulary units] // Iazykoznanie. – 1984. – №5. – S. 68–71. [in Russian]
10. Potebnia A.A. Iz zapisok po russkoi grammatike [From notes on Russian grammar]: V 2-h t. – M.: Uchpedgiz, 2008. – T. I–II. – 536 s. [in Russian]
11. Kolomoicev V.E. Universalnyi slovar ekonomicheskikh terminov [Universal dictionary of economic terms]. – K.: Molod, 2000. – 382 s. [in Russian]
12. Karaúlov Yu.N., María Sánchez Puig. Gramatica asociativa de la lengua rusa. Principios activos. – Madrid: «Gram» ediciones, 2000. – 315 p. [in Spanish]